

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»

Кафедра Краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

До захисту допущено кафедрою краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук протокол № 11 від 12.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедри Ірина ЩЕРБИНА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Здобувача першого бакалаврського рівня вищої освіти

РОЛЬ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

Здобувач Владислав МАЯЦЬКИЙ

Науковий керівник Ірина ЩЕРБИНА

Харків - 2026

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. завідувача кафедри

Ірина ЩЕРБИНА

«13» лютого 2026 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Здобувачу першого бакалаврського рівня освіти

Владиславу МАЯЦЬКОМУ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

1. Тема роботи: РОЛЬ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ ТА ПРИЧИНІ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ, керівник роботи Щербина Ірина Володимирівна, канд.іст.наук, доцент затверджені наказом по Університету від «15» грудня 2025 року № 4801-5/4400

2. Строк подання здобувачем роботи: «29» травня 2026 року.

3. Вихідні дані до роботи:

Мета роботи – комплексний аналіз ролі нової буржуазії в соціально-економічному розвитку України доби НЕПу, вивченні її внеску у відбудову економіки та з'ясуванні ідеологічних і практичних причин її подальшої ліквідації.

Об'єкт дослідження – соціально-економічні процеси в УСРР у 1920-х роках.

Предмет дослідження – формування, функціонування та процес ліквідації нової буржуазії як суб'єкта господарської діяльності в Україні в умовах НЕПу.

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

Вступ

Розділ 1. Теоретико-історичні засади нової економічної політики в Україні

Розділ 2. Формування нової буржуазії: економічна активність та соціальний образ

Розділ 3. Ліквідація нової буржуазії в Україні: ідеологічні та практичні механізми

Висновки

Список використаних джерел та літератури

5. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника
1	Вступ	02.03.2026	
2	Розділ 1. Теоретико-історичні засади нової економічної політики в Україні	23.03.2026	
3	Розділ 2. Формування нової буржуазії: економічна активність та соціальний образ	13.04.2026	
4	Розділ 3. Ліквідація нової буржуазії в Україні: ідеологічні та практичні механізми	04.05.2026	
5	Висновки	20.05.2026	
6	Список використаних джерел та літератури	22.05.2026	
7	Оформлення кваліфікаційної роботи	27.05.2026	

6. Дата видачі завдання: «16» лютого 2026 року

Здобувач вищої освіти

Владислав МАЯЦЬКИЙ

Керівник роботи

Ірина ЩЕРБИНА

АНОТАЦІЯ

Робота присвячена дослідженню ролі нової буржуазії в соціально-економічному розвитку України доби Нової економічної політики (1921-1928 рр.) та аналізу причин її ліквідації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

У роботі розглянуто передумови переходу до НЕПу, особливості формування нового підприємницького прошарку в умовах відновлення ринкових відносин, а також місце приватного капіталу в економічному житті радянської України. Досліджено процес становлення нової буржуазії, її соціальний склад, основні напрями господарської діяльності та роль у відбудові промисловості, розвитку внутрішньої торгівлі, кооперації й сфери послуг. Визначено внесок приватних підприємців у подолання економічної кризи, відновлення товарно-грошових відносин і забезпечення населення товарами широкого вжитку. Особливу увагу приділено ставленню радянської влади до представників нової буржуазії, формам їх соціальної дискримінації та обмеженням підприємницької діяльності.

Проаналізовано причини згортання НЕПу та ліквідації нової буржуазії, серед яких ідеологічна несумісність приватного підприємництва з комуністичною доктриною, курс на форсовану індустріалізацію, колективізацію сільського господарства та посилення адміністративно-командних методів управління економікою. З'ясовано наслідки ліквідації приватнопідприємницького сектору для економічного та соціального розвитку України.

Результати дослідження дають змогу глибше зрозуміти особливості економічної політики радянської держави в період НЕПу, роль приватної ініціативи у відбудові господарства та причини відмови від ринкових механізмів на користь централізованої моделі розвитку.

Ключові слова: нова економічна політика, нова буржуазія, непмани, приватне підприємництво, приватний капітал, торгівля, промисловість, сфера послуг, соціально-економічний розвиток, радянська Україна, соціальна дискримінація, індустріалізація, колективізація, ліквідація нової буржуазії.

ANNOTATION

The work is devoted to the study of the role of the new bourgeoisie in the socio-economic development of Ukraine during the New Economic Policy (1921-1928) and the analysis of the reasons for its liquidation in the late 1920s - early 1930s.

The work examines the prerequisites for the transition to the NEP, the features of the formation of a new entrepreneurial layer in the conditions of the restoration of market relations, as well as the place of private capital in the economic life of Soviet Ukraine. The process of the formation of the new bourgeoisie, its social composition, main areas of economic activity and role in the reconstruction of industry, the development of domestic trade, cooperation and the service sector are studied. The contribution of private entrepreneurs to overcoming the economic crisis, the restoration of commodity-money relations and the provision of the population with consumer goods is determined. Special attention is paid to the attitude of the Soviet authorities towards representatives of the new bourgeoisie, forms of their social discrimination and restrictions on entrepreneurial activity.

The reasons for the winding down of the NEP and the liquidation of the new bourgeoisie are analyzed, including the ideological incompatibility of private entrepreneurship with the communist doctrine, the course towards forced industrialization, collectivization of agriculture and the strengthening of administrative-command methods of economic management. The consequences

of the liquidation of the private entrepreneurial sector for the economic and social development of Ukraine are clarified.

The results of the study allow us to better understand the features of the economic policy of the Soviet state during the NEP period, the role of private initiative in the reconstruction of the economy and the reasons for the rejection of market mechanisms in favor of a centralized development model.

Keywords: new economic policy, new bourgeoisie, NEPmen, private entrepreneurship, private capital, trade, industry, service sector, socio-economic development, Soviet Ukraine, social discrimination, industrialization, collectivization, liquidation of the new bourgeoisie.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Впровадження НЕПу в УСРР: особливості та суперечності.....	13
1.3. Соціальна політика більшовиків і формування нових прошарків.....	20
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ: ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ОБРАЗ.....	25
2.1. Непманська буржуазія як соціальний феномен: походження, заняття, спосіб життя.....	25
2.2. Участь нової буржуазії у відбудові промисловості, торгівлі, сфери послуг..	29
РОЗДІЛ 3. ЛІКВІДАЦІЯ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ: ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ	

МЕХАНІЗМИ.....	33
3.1. Ліквідація торгово-промислового підприємництва.....	33
3.2. Соціальна дискримінація представників нової буржуазії.....	37
3.3. Наслідки ліквідації нової буржуазії для соціально-економічного розвитку України.....	42
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	48

ВСТУП

Актуальність теми. Період нової економічної політики (НЕПу) став визначальним етапом в історії України, коли після виснажливих воєн та невдалого експерименту з «воєнним комунізмом» державне керівництво було змушене вдатися до стратегічного маневру для стабілізації ситуації. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення ролі приватнопідприємницького сектору, представленого «новою буржуазією» (непманами), як одного з ключових чинників відновлення господарського життя в Україні у 1920-х роках. Аналіз діяльності цього прошарку дозволяє глибше осягнути механізми відбудови

народного господарства та зрозуміти суперечності між ринковими елементами й жорсткою політичною монополією більшовиків, що врешті призвело до ліквідації цього соціального феномену.

Актуальність теми дослідження значно зростає в умовах сучасної трансформації українського суспільства та необхідності пошуку ефективних моделей повоєнної відбудови економіки. Досвід впровадження НЕПу в Україні демонструє унікальний приклад того, як легалізація приватної ініціативи та розвиток «нової буржуазії» стали вирішальними чинниками виходу з глибокої економічної кризи, спричиненої роками воєн та неефективним державним управлінням. Вивчення суперечностей НЕПу — поєднання ринкових механізмів із жорсткою політичною централізацією — є застереженням для сучасної економічної політики. Це підкреслює важливість створення стійких правових гарантій для бізнесу, щоб уникнути ризиків «державного тиску», які призвели до ліквідації підприємництва в минулому.

Таким чином, вивчення ролі нової буржуазії в Україні 1920-х років не є лише питанням суто історичного інтересу. Воно дає змогу винести важливі уроки щодо методів державного регулювання економіки, значення соціальної стабілізації та ризиків ідеологічного втручання в економічні процеси, що є критично важливим для формування сучасної стратегії розвитку України.

Мета дослідження полягає у всебічному та системному аналізі ролі нової буржуазії в соціально-економічному розвитку України доби НЕПу, вивченні її внеску у відбудову економіки та з'ясуванні ідеологічних і практичних причин її подальшої ліквідації.

Для досягнення мети поставлено наступні **завдання**:

- з'ясувати теоретико-історичні засади впровадження НЕПу в УСРР та особливості формування нових соціальних прошарків;

- дослідити соціальний портрет «непманської» буржуазії, її походження, спосіб життя та сприйняття в тогочасному суспільстві;
- проаналізувати конкретні напрями економічної активності нової буржуазії в промисловості, торгівлі та сфері послуг;
- визначити ідеологічні та практичні механізми витіснення й ліквідації приватного підприємництва радянською владою;
- оцінити наслідки знищення приватної ініціативи для подальшого соціально-економічного розвитку України.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси в УСРР у 1920-х роках.

Предметом дослідження є формування, функціонування та процес ліквідації нової буржуазії як суб'єкта господарської діяльності в Україні в умовах НЕПу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1921 року (початок легалізації приватнопідприємницької діяльності) до початку 1930-х років, коли відбулася її фактична заборона та остаточне згорання НЕПу.

Територіальні рамки дослідження обмежені територією Української СРР у межах зазначеного періоду.

Методи дослідження. У роботі використано метод історичної компаративістики, ретроспективний метод, методи дедукції, індукції та синтезу. Також застосовано порівняльно-історичний метод, що в сукупності дозволило створити цілісну картину діяльності нової буржуазії.

Елементи наукової новизни полягають у систематизації підходів до оцінки внеску приватної ініціативи у відбудову України, а також у комплексному розгляді суперечливості статусу «непманів» як агентів ринку в умовах жорсткої політичної централізації, що зумовило тимчасовий характер їхнього існування.

Практичне значення. Матеріали роботи можуть бути використані при викладанні курсів історії України, економічної історії, підготовці лекцій та наукових доповідей, а також для подальших досліджень соціально-економічних трансформацій радянського періоду.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (поділених на підрозділи), висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема формування, діяльності та ліквідації нової буржуазії в Україні періоду нової економічної політики (1921–1928 рр.) належить до дискусійних питань української соціально-економічної історії ХХ ст. Під новою буржуазією зазвичай розуміють соціальну групу приватних підприємців — власників торговельних, промислових, посередницьких і фінансових структур, які виникли внаслідок часткової ринкової лібералізації радянської економіки під час НЕПу. В історіографії оцінка їхньої ролі змінювалася відповідно до політичних умов, ідеологічних настанов та розвитку методології історичних досліджень.

У радянській історичній науці 1920-х – 1980-х рр. проблема нової буржуазії розглядалася винятково крізь призму марксистсько-ленінської концепції класової боротьби. Непмани, приватні підприємці та торговці трактувалися як тимчасовий і вимушений продукт відступу більшовиків від соціалістичних принципів.

Основними характеристиками нової буржуазії в радянських працях були:

- експлуататорський характер діяльності;
- прагнення до відновлення капіталізму;
- паразитування на труднощах післявоєнної економіки;
- протиставлення інтересам робітничого класу та селянства.

Особливо після утвердження сталінської моделі розвитку дослідники наголошували на неминучості ліквідації приватного сектору як історично закономірного процесу.

Сучасні українські історики розглядають нову буржуазію як складову модернізаційних процесів в Україні. У працях наголошується, що

приватний сектор забезпечував значну частину внутрішньої торгівлі, сприяв відновленню ремесел і дрібної промисловості, створював робочі місця, частково компенсував слабкість державного господарського апарату. На відміну від радянської традиції, сучасні дослідники розглядають непманів не як «класового ворога», а як важливий економічний прошарок перехідного суспільства.

Нові методологічні підходи до дослідження історії непу знайшли відображення у працях українських істориків С. Кульчицького [15,16,17,18], В. Лантуха [21, 22] та В. Калініченка [12]. Зокрема, С. Кульчицький одним із перших обґрунтував тезу про те, що неп був не лише економічною реформою, а й вимушеним політичним кроком більшовицької влади, спрямованим на збереження контролю над країною в умовах глибокої соціально-економічної та політичної кризи.

Проблематика становлення ринкових відносин в Україні в період непу, а також суперечливий характер розвитку приватного підприємництва стали предметом наукових досліджень О. Пиріг [34, 35] та О. Сушка [42, 43, 44]. У своїх роботах вони висвітлили особливості функціонування приватного сектору економіки та його взаємодії з державними структурами.

Значний внесок у вивчення соціально-економічних процесів доби НЕПу зробив Ю. Волосник [5, 6, 7, 8, 9]. Основну увагу дослідник приділив процесу формування нової буржуазії як окремої соціальної верстви, а також аналізу основних форм реалізації приватногосподарської ініціативи непманів.

Комплексне дослідження процесів руйнації приватнопідприємницького сектору економіки та ліквідації нової буржуазії в Україні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. здійснила І. Щербина [46, 47, 48, 49]. У своїх працях вона розкрила механізми згортання непу та посилення адміністративно-командних методів управління економікою.

Вагомий внесок у дослідження проблематики непу зробили також представники української діаспори, а також західноєвропейські й американські науковці. У своїх працях вони розглянули широкий спектр питань, пов'язаних із причинами запровадження нової економічної політики, її внутрішніми суперечностями, процесом поступового згортання та наслідками реалізації [50, 51, 52, 53].

Процес ліквідації непу та нової буржуазії знайшов відображення у значній кількості опублікованих і архівних джерел. Вирішальну роль у цих подіях відігравали партійні та радянські державні органи. Праці керівників комуністичної партії, постанови й резолюції партійних з'їздів і конференцій містять важливу інформацію щодо трансформації політичного курсу радянської влади стосовно приватного капіталу [13, 14].

Важливим джерелом є статистично-економічні матеріали, які характеризують різні аспекти діяльності приватних підприємців. Значна частина такої інформації була опублікована у статистичних виданнях і хроніках Центрального статистичного управління УСРР [11, 32, 41].

Особливе місце серед джерел посідає періодична преса. На сторінках газет і журналів регулярно публікувалися повідомлення про закриття приватних підприємств, судові процеси над непманами, заходи державних органів щодо обмеження приватної ініціативи та інші події, пов'язані зі згортанням непу.

Таким чином, історіографія проблеми пройшла складну еволюцію від радянського класово-ідеологічного трактування до сучасного багатовимірного аналізу. Якщо радянські дослідники розглядали нову буржуазію переважно як ворожий соціальний елемент, то сучасна українська та західна історіографія оцінює її як важливий чинник економічного відродження України у 1920-х роках.

Більшість сучасних науковців сходяться на тому, що нова буржуазія відіграла помітну роль у відновленні торгівлі, розвитку дрібної

промисловості та стабілізації господарського життя УСРР. Її ліквідація була зумовлена насамперед не економічною неефективністю, а переходом сталінського керівництва до командно-адміністративної моделі розвитку, несумісної з існуванням незалежного приватного сектору.

1.2. Впровадження НЕПу в УСРР: особливості та суперечності

Початок 1920-х років характеризувався глибокою соціально-економічною кризою, що стала наслідком Першої світової війни та громадянської війни в Росії. Економіка колишньої Російської імперії, до складу якої входила й Україна, зазнала значних руйнувань. Промислове виробництво скоротилося в кілька разів, транспортна система була дезорганізована, а сільське господарство перебувало у стані глибокого занепаду.

Особливо складною була ситуація в аграрному секторі. Політика насильницького вилучення хліба, зниження стимулів до праці та загальна нестабільність призвели до скорочення посівних площ і врожайності. Це, у свою чергу, спричинило голод, що охопив значні території. Селянство, яке становило більшість населення, дедалі активніше виступало проти економічної політики влади.

У містах ситуація також була критичною. Спостерігалось різке падіння рівня життя, безробіття, зростання соціального невдоволення. Усе це створювало передумови для перегляду економічного курсу більшовицької влади та пошуку нових підходів до управління господарством.

Політика воєнного комунізму за короткий термін зруйнувала економічні зв'язки міста і села. Ринковий обмін, при якому величезна роль належить приватнопідприємницькій ініціативі, більшовики спробували замінити штучними методами, що базувалися на застосуванні

позаекономічного примусу (продрозкладка, реквізиції та конфіскації і т.п.). Боротьба радянської держави проти ринку, приватнопідприємницької діяльності та підприємців у роки воєнного комунізму мала дуже негативні наслідки для економіки країни і суспільства загалом [17].

За короткий час із суспільства був вилучений найважливіший елемент економічного життя – підприємець, нищівного удару було нанесено по найактивнішій в економічному відношенні верстві населення. Внаслідок використання більшовиками методів «соціальної хірургії» (тобто класового терору і репресій, масових експропріацій власності тощо) всього за декілька років у значній мірі виявився ліквідованим шар підприємців-професіоналів, комерсантів, фінансистів, організаторів виробництва та обігу – носіїв підприємницьких традицій, етичних норм і цінностей. За деякими даними вже до 1920 р. в радянській державі за час червоного терору було фізично знищено або опинилося у вимушеній еміграції понад 100 тис. підприємців (з цієї кількості підприємців приблизно третина – з України). Ще більша частина колишніх підприємців або декласувалася, або ж була вимушена перейти на радянську службу [21]. Експропріація дореволюційної великої і значною мірою середньої буржуазії завдала нищівного удару передусім по найміцнішій у професійному та етичному відношенні частині підприємницького корпусу, що призвело до його депрофесіоналізації та деградації. Підприємництво, незважаючи на всі спроби його викорінювання, не зникло повністю і в роки воєнного комунізму, однак більш довершені та міцні форми індустріальної, комерційної і фінансової підприємницької діяльності виявилися значною мірою ліквідованими або ж заміщеними архаїчними і примітивними формами, переважно спекулятивною діяльністю.

Тим часом, політика воєнного комунізму викликала соціальний вибух 1920-1921 років. Проти політики, що проводилася більшовиками, виступили городяни, включаючи робітників, військовослужбовці та

селянство. У лютому 1921 р. голодуючий Петроград охопив майже загальний страйк. Хвилювання стрясають Червону Армію. Військові заколоти відбуваються у гарнізонах Гомеля, Вірного, Нижнього Новгорода. Кульмінацією стає Кронштадтський заколот на Балтиці. По всій країні наростає селянський опір. На придушення селянського руху прямують найбоєздатніші частини та провідні воєначальники Червоної Армії [1].

До весни 1921 року більшовицьке керівництво не відступало від курсу на побудову комунізму. Це підтверджується як відповідністю практичних заходів партійній програмі, так і прямими висловлюваннями її лідерів. Так, у листопаді 1920 року В. Ленін, виступаючи на Всеросійській нараді працівників народної освіти, наголошував, що комунізм для більшовиків уже не є лише теоретичною метою чи програмною установкою, а перетворився на безпосереднє завдання щоденного практичного будівництва [1].

Однак уже через кілька місяців, коли відбувся різкий поворот у політиці, подібні заяви фактично замовчувалися. Період перших трьох років радянської влади почали пояснювати за допомогою терміна «воєнний комунізм». Цей термін мав створити враження, що партія не прагнула реалізовувати свою програму негайно, а лише була змушена діяти в умовах надзвичайної ситуації. Відповідно, здійснювані заходи подавалися не як свідомий курс на побудову комуністичної системи, а як тимчасова реакція на виклики громадянської війни та іноземної інтервенції [1, с. 99-102].

У радянській офіційній інтерпретації «воєнний комунізм» визначався як сукупність вимушених, надзвичайних заходів, спричинених воєнними обставинами 1918-1920 років. При цьому однаковість формулювань у різних енциклопедіях свідчить про існування усталеної ідеологічної схеми,

відхилятися від якої не дозволялося. Така стандартизація трактувань була частиною ширшої політики контролю над історичною пам'яттю та інтерпретацією подій.

Заміну продрозкладки продовольчим податком і зменшення його обсягу було ухвалено в ЦК ВКП(б) ще в січні 1921 р. Однак до X з'їзду ВКП(б) вона доопрацьовувалась в інстанціях, оскільки в самому середовищі керівництва правлячої партії не було одностайності щодо переходу до продовольчого податку й дозволу селянам розпоряджатися надлишками продовольства «для місцевих господарських потреб», як було передбачено в постанові з'їзду, ухваленій 15 березня 1921 р. Зокрема, ЦК КП(б)У поставився до цієї позиції вкрай негативно. Негативне ставлення КП(б)У до НЕПу зумовлювалося надзвичайно складним внутрішнім і міжнародним становищем, у якому опинилась УСРР. Уряд УНР в екзилі здійснював дипломатичну роботу, намагаючись знайти підтримку для селянського повстання в УСРР проти радянської влади, тоді як озброєні формування під керівництвом С. Петлюри та Г. Тютюнника здійснювали рейди в УСРР, щоб збурити селянське повстання. Адже українське селянство 1921 р. ставилося вороже до радянської влади, а тому в керівництві КП(б)У побоювалися можливості нової хвилі повстанського руху за здобуття ним економічної бази, якщо селяни отримують надлишки продовольства й зможуть їх реалізувати на ринку [16].

Усіх противників НЕПу переконали соціальні вибухи в селянському середовищі, потреби радянської влади у великій кількості продовольства на експорт заради активізації зовнішньої політики. Необхідність заміни продрозкладки продподатком стала очевидною після неблагополучного завершення радянсько-польської війни 1920 р. й неможливості здійснення «світової революції». Очевидним фактом було існування товарно-грошових відносин і товарообміну між селом і містом за умов воєнного комунізму, але радянська влада не мала засобів їх контролю. Тому вона

виявила бажання зацікавити селян в активізації господарської діяльності [18].

Важливою була і демонстрація себе на міжнародній арені, адже така система була новаторською, що врешті могло прикути до комуністів увагу з боку Великих країн. Отже, крах воєнного комунізму, жахливий стан селянства та наслідки громадянської війни призвели до необхідності реформ в економіці, що в свою чергу призвели до впровадження НЕПу.

Після того як новий стратегічний курс був офіційно затверджений на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 року, місцевим партійним функціонерам залишалося лише прийняти й поширювати нові гасла. На відміну від попередніх ідей комуністичного будівництва, до яких апарат уже встиг звикнути (хоча суспільство — ні), реалізація нової політики виявилася значно простішою. Такі методи, як мобілізації, реквізиції та інші примусові заходи, включно з терором, що були характерними для попередньої системи організації господарства, поступово відходили в минуле.

Водночас перехід до ринкових елементів суперечив програмним засадам партії і викликав приховане невдоволення серед тих, хто залишався відданим комуністичній ідеології.

Пересічним партійним працівникам було справді непросто зрозуміти зміст, причини та можливі наслідки нової економічної політики. Лише з кінця 1930-х років сформувалася офіційна концепція, яка намагалася пояснити вже здійснені події. В її межах наголошувалося, що суть НЕПу полягала у встановленні ринкового зв'язку між державною промисловістю та селянським господарством, заснованим на приватній власності. У міру колективізації села ринкові механізми поступово витіснялися централізованим державним плануванням. Вважалося, що НЕП остаточно завершився в середині 1930-х років, коли планова система охопила всі сфери економіки. Цю політику трактували як закономірний етап розвитку

будь-якої країни, що переходить від капіталізму до соціалізму. Подібне розуміння було вперше чітко сформульоване у сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» і залишалося домінуючим у радянській історіографії майже до самого кінця існування партійної системи [18].

Суть вибору, який стояв перед більшовицьким керівництвом на початку 1921 року, особливо чітко відображена в рішенні Всеукраїнської партійної наради. Там зазначалося, що існувало два можливі шляхи. Перший – не маючи підтримки з боку західноєвропейського пролетаріату й перебуваючи в умовах міжнародної ізоляції, піти на відкритий конфлікт із селянством, переклавши основний тягар революції на виснажений війною робітничий клас. А також другий – навпаки, піти на економічні поступки селянству й через компроміс із ним зміцнити соціальну основу радянської влади [18].

Запровадження нової економічної політики стало сигналом можливості повноцінної економічної співпраці з радянськими республіками для іноземних партнерів колишньої Російської імперії. Ті, своєю чергою, намагались освоювати нові ринки збуту своєї продукції, будучи в тому особливо зацікавленими з огляду на повоєнну кризу європейської економіки після Першої світової війни. Торгово-економічні відносини впродовж 1921–1923 рр. з УСРР встановили Литва, Латвія, Естонія, Польща, Німеччина, Австрія, Чехословаччина, Угорщина та ін. Співпраця відбувалось у формі надання концесій іноземним державам і компаніям, підприємств в оренду іноземцям, залучення іноземних фахівців під час будівництва підприємств і впровадження нової техніки. Активізувалася й зовнішня торгівля [21].

Колишнім дрібним власникам повертали експропрійовані підприємства, оскільки радянська держава не була готова управляти ними, а великі підприємства було об'єднано під управлінням державних трестів. Таким чином, радянська влада намагалася завдяки впровадженню

елементів ринкової економіки вивести країну з глибокої соціально-економічної та суспільно-політичної кризи, викликаної, зокрема, цілковитим відокремленням правлячої партії (що зосередила всі управлінські важелі) від основної маси народу. Водночас партія прагнула убезпечити суспільство від реставрації капіталістичних відносин, не допускаючи відродження крупної приватної власності на засоби виробництва. Ставились також перепони на шляху зростання соціальної ролі в радянському суспільстві приватних виробників продукції та найманих працівників на їхніх підприємствах [16].

Крім того, радянські органи намагалися зберігати потужний адміністративний вплив на сферу приватного виробництва. Вагомим засобом протидії реставрації капіталістичних відносин у суспільстві стало надання державних преференцій окремим формам організації виробництва, найбільш прийнятним для соціалістичного характеру економіки, таким як кооперація, та створення умов для адміністративного й суспільного впливу правлячої партії на їх діяльність.

Нова економічна політика в СРСР загалом і в УСРР зокрема була тимчасовим відходом від політики форсованого запровадження комуністичних відносин у суспільстві, до якої виявилась не готовою як правляча партія, так і суспільство. Тому радянська влада вдалася до корекції свого стратегічного курсу, яка вимагала тривалого часу й глибокого аналізу пореволюційного суспільства, розробки планів побудови комуністичного суспільства й ретельної підготовчої роботи. Саме цей час і мав дати період НЕПу, а водночас пом'якшити невтішні соціально-економічні та суспільно-політичні результати політики воєнного комунізму, відвернути суспільну катастрофу й фактично завершити громадянську війну в колишній Російській імперії. Радянська влада потребувала також визначеності в своєму подальшому шляху з огляду на відхід за станом здоров'я 1923 р. від влади лідера ВКП(б) і радянського

уряду В. Леніна. НЕП забезпечив тимчасову стабільність для визначення ситуації із владною системою та виробленням курсу радянської влади [24].

1.3. Соціальна політика більшовиків та формування нових прошарків

В. Ленін був одним з перших серед партійних більшовицьких діячів, хто ще до впровадження непу почав активно використовувати термін "нова буржуазія" для позначення тих підприємців, що почали з'являтися в післяреволюційний період. Нову буржуазію Ленін протиставляв старій дореволюційній буржуазії, експропріація якої відбулася в роки воєнного комунізму. Для Леніна (як і для багатьох інших керівників РКП(б)) назви "непмани", "приватні капіталісти", "нова буржуазія" містили, в першу чергу, політичне навантаження, відтісняючи на задній план їх економічну суть.

У «непманах», «новій буржуазії» (вождь більшовиків ототожнював ці поняття) Ленін, насамперед, вбачав потенційних політичних суперників монопольно правлячої комуністичної партії (і класових ворогів радянської держави), що до певного часу змушені приховувати свої політичні претензії на владу. Але Ленін не відносив селянство і дрібних товаровиробників до представників нової буржуазії (хоча дрібнотоварне виробництво, тісно пов'язане з ринком, він вважав головною базою виникнення "експлуаторської" нової буржуазії) [25].

Ленінізм було сформульовано концепцію державного капіталізму, згідно з якою повинен був виполюватися непман як небажаний конкурент культивованому держкапіталізму та каратися «будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму». Таким чином, праці Леніна теоретично обґрунтовували проведення курсу класової державної політики щодо представників приватного капіталу в роки непу. Необхідно зауважити, що теоретична спадщина "вождя світового пролетаріату" наприкінці 1920-х років була досить вміло використана його наступником

– Й. Сталіним – як база для ідеологічного обґрунтування власної тези про загострення класової боротьби в країні в ході будівництва соціалізму в СРСР, здійснення політики експропріації нової буржуазії і ліквідації приватногосподарчого сектору [28].

Здійснивши легалізацію приватного підприємництва, радянська держава розраховувала використати досвід, приховані від конфіскації капітали та знання ринку представників нової буржуазії в своїх інтересах – передусім для відновлення зруйнованого війною та політикою воєнного комунізму народного господарства і відродження економічних зв'язків між містом і селом. У той же час радянська держава не тільки не створила для діяльності непманів в економіці рівних умов з підприємствами державної форми власності, але й всіляко обмежувала її діяльність, прагнучи покласти край і «карати переконливо будьякий капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму» [8] .

Найважливішим наслідком змін, що відбулися в післяреволюційний період, стало те, що в радянських умовах у представників новонародженої буржуазії фактично була відсутня психологія господаря. І в цьому полягала головна відмінність менталітету нової буржуазії від менталітету старої дореволюційної буржуазії. Не зважаючи на те, що приватна власність в роки непу формально була узаконена, обсяг прав власників, а головне – можливість їх юридичного захисту, на практиці не міг зрівнятися з дореволюційним періодом.

Сама класова атмосфера «диктатури пролетаріату» перешкоджала цьому. Непмани на власному досвіді щоденно могли переконатися, що приватна власність у радянській державі не є «священою та недоторканою». І це чудово усвідомлювали сучасники непу: «...Чим відрізняється «непман» від старого купця, це те, що він прикажчик. Старий купець був господарем, не тільки тому, що у нього була власність, а тому, що «принцип власності», як такий, стояв непохитно. Тепер цей принцип

похитнувся, бо він був всенародно спотворений і знецінений. Ніяка часткова його реставрація, не поверне йому незайманості. І тому кожний новий купець у нас тепер стає тільки прикажчиком, а не господарем. Нехай у його розпорядженні будуть лавки, товари, мішки грошей; але одне вилучене з його майна – догмат власності. А раз цього догмату немає, змінилася і «психологія господаря», – писала в середині 1923 р. в своїх публіцистичних замітках про НЕП і непманів відома в майбутньому письменниця М. Шагінян [30].

У кінцевому підсумку сформована ситуація стала результатом тривалого й цілеспрямованого процесу негативного соціального відбору, який здійснювався на основі класово-ідеологічних критеріїв у період воєнного комунізму та, хоча й менш інтенсивно, продовжував діяти в роки нової економічної політики. Така «селекція» призвела до деформації соціальної структури суспільства, внаслідок чого в нових умовах традиційні етичні норми втратили свою силу — передусім у середовищі самих непманів, які змушені були пристосовуватися до суперечливої та нестабільної реальності.

У соціально роздрібненому та атомізованому середовищі нових підприємців практично зникли основи довіри й взаємної підтримки, які раніше забезпечували нормальне функціонування економічних відносин. Натомість типовими стали явища зловживання довірою, ігнорування договірних зобов'язань, різноманітні шахрайські операції, фінансові махінації, підробки та обман. Показовим у цьому сенсі є образ Остап Бендера, створений Ілля Ільфом і Євген Петровим, який уособлював винахідливого авантюриста, здатного знаходити сотні способів відносно «легального» отримання грошей.

Крім того, для значної частини непманів було характерним байдуже або навіть зневажливе ставлення до власної ділової репутації. Це пояснювалося не лише загальною кризою моралі, а й глибшою проблемою

— втратою соціальної ідентичності в умовах радянської системи, де підприємництво не визнавалося повноцінною та легітимною діяльністю. У таких умовах відбувалася також депрофесіоналізація бізнесу: підприємницька діяльність втрачала фаховість і перетворювалася радше на ситуативне пристосування до обставин, ніж на системну економічну практику. Як зазначалося в «Фінансовій газеті» у 1924 році, саме найбільш чесні та відповідальні учасники ринку мали найменше шансів досягти успіху, що свідчило про глибоку деформацію економічного середовища [6].

Водночас уже в роки НЕПу більш об'єктивні дослідники доходили висновку, що сам феномен непманства був не стільки самостійним соціальним явищем, скільки породженням специфічної політико-правової системи. Йшлося про режим, у якому зберігалися безправ'я, адміністративне свавілля та класовий підхід до правосуддя, що визначали правила гри для всіх учасників економічного життя.

Законодавчо представники нової буржуазії перебували у вкрай обмеженому становищі. Вони були позбавлені політичних прав, не мали можливості обіймати державні посади чи служити в армії, не допускалися до профспілок. Втрата виборчих прав автоматично перетворювала їх на соціально маргіналізовану групу — своєрідних «ізгоїв», які постійно стикалися з дискримінацією та недовірою з боку держави і суспільства [5].

У таких умовах нестабільності й правової невизначеності повсякденне існування більшості непманів фактично зводилося до боротьби за виживання. Економіст-емігрант Олександр Югов звертав увагу на те, що свавільні дії влади та відсутність правових гарантій серйозно підривали підприємницьку ініціативу. Політичний курс міг змінюватися раптово: сьогодні приватному підприємцю дозволяли орендувати підприємство і вести торгівлю, а вже завтра — через нові політичні установки — його могли позбавити засобів існування або навіть піддати

репресіям. Така непередбачуваність фактично паралізувала розвиток приватного сектору й робила економічну діяльність надзвичайно ризикованою.

В умовах невизначеності, відчуваючи тимчасовість свого існування і невпевненість у завтрашньому дні, представники нової буржуазії часто-густо прагнули використати свої економічно не мотивовані прибутки на швидке задоволення власних гедоністичних потреб або просто марнотратили зароблений капітал, повсякденно побоюючись, щоб держава у той чи інший спосіб не відібрала їхніх статків.

Отже, в роки НЕПу в країні відбувався процес відродження інституту приватного підприємництва та становлення нової буржуазії. На його розвиток надто негативний вплив мали ті зміни соціокультурних умов, що сталися в радянській державі за роки революції та воєнного комунізму. Внаслідок зникнення старої буржуазії, що була носієм підприємницьких традицій та етичних норм, розпався зв'язок між старим дореволюційним і новим непівським поколіннями підприємців. Постреволюційна трансформація суспільства та повсякденний надто жорсткий економічний та адміністративний тиск держави на підприємців обернулися суцільним руйнуванням підприємницьких норм і традицій, депрофесіоналізацією та соціальною аномією підприємців, деструктивною зміною мотивації їхньої поведінки, проявами відвертого соціального егоїзму [8].

Перетворивши непманів на людей «другого сорту» позбавленням політичних прав та відсутністю реальних гарантій захисту приватної власності, радянська держава поставила підприємців у заздалегідь принизливе становище громадян, які на повсякденному рівні систематично стикалися з проявами соціальної дискримінації та штучно створеними несприятливими життєвими обставинами. Це нерідко ставило підприємців на межу виживання як господарюючих суб'єктів.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ: ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ОБРАЗ

2.1. Непманська буржуазія як соціальний феномен: походження, заняття, спосіб життя.

Спроба більшовиків поєднати соціалістичну ідеологію з ринковими механізмами задля подолання глибокої економічної кризи породила унікальне суспільне явище – непманську буржуазію. Непмани стали уособленням тимчасового відродження капіталізму під жорстким контролем тоталітарної держави. Ця нова верства поєднувала в собі риси дореволюційного підприємництва та специфічні риси радянського ладу, ставши яскравим, але приреченим соціальним феноменом своєї епохи.

Радикальна трансформація соціокультурного середовища після подій 1917 року завдала нищівного удару по вітчизняному підприємництву. По-перше, політика «воєнного комунізму» призвела до знищення дореволюційної буржуазії. Разом із нею зник європеїзований, високоосвічений шар спадкових бізнесменів, які плекали професійні традиції та етичні стандарти. Це спричинило глибокий історичний розрив між дореволюційним та непівським поколіннями ділових кіл, зруйнувавши спадкоємність підприємницької культури. По-друге, спроба радянської

влади ліквідувати приватну власність створила специфічні умови, у яких сформувалася «нова буржуазія». Ця генерація підприємців здебільшого демонструвала соціальну аномію, не мала сталих моральних орієнтирів та професійної етики. Як наслідок, непмани перетворилися на соціокультурно маргіналізовану й розрізнену верству зі слабкими внутрішніми зв'язками та низьким рівнем взаємопідтримки, виявившись нездатними повноцінно виконувати свою соціальну роль [19].

Надмірна адміністративно-бюрократична регуляція економіки з боку радянської влади, що базувалася на класових принципах і прагненні тотального контролю над бізнесом, сформувала ідеальне підґрунтя для системної корупції в державно-партійному апараті. Розкрадання держмайна, яке супроводжувало накопичення приватного капіталу в період НЕПу, стало можливим саме завдяки хабарництву. Водночас для самих підприємців підкуп чиновників був єдиним способом виживання в тогочасних радянських реаліях. Специфіку цього процесу фіксували тогочасні публікації та звіти контролюючих органів, зазначаючи, що хабарництво проникло в усі без винятку сфери комерції, а більшість угод між приватними посередниками та держустановами трималися на кумівстві, особистих зв'язках та фінансовій зацікавленості службовців [20].

Як наслідок, доба НЕПу відзначилася низкою масштабних судових процесів над корумпованими управлінцями та підприємцями, серед яких резонансними стали справи «Укрсільгоспмаштреста», «Гукону» та «Українського борошномельного тресту». Судова статистика свідчить про колосальні масштаби явища. Лише з жовтня 1921 по жовтень 1922 року ревтрибунали УСРР отримали понад 1200 справ про хабарництво, а в наступні роки республіканські суди розглянули ще понад дві тисячі аналогічних проваджень. Кримінальне переслідування стало невіддільною частиною життя непманів — за свідченнями тогочасних представників

прокуратури, майже кожен помітний комерсант мав досвід арештів чи судів. Якщо у 1922 році під слідством перебувало 17% власників приватних підприємств, то до 1925 року цей показник зріс до 60%, що наочно демонструє нецивілізовані та ворожі умови, у яких змушений був функціонувати тогочасний бізнес.

Ідеологічне підґрунтя для репресивної політики щодо нової буржуазії було закладене вищим керівництвом більшовицької партії ще на етапі впровадження ринкових реформ. Зокрема, В. Ленін у своїх тогочасних директивах народному комісару юстиції Д. Курському наполягав на безкомпромісному, аж до застосування смертної кари, покаранні за будь-які прояви капіталістичної діяльності, що виходили за межі санкціонованого державою сектору. Більше того, у зверненнях до членів Політбюро ЦК РКП(б) радянський лідер відверто наголошував на тимчасовості лібералізації, прогножуючи неминуче повернення до практик державного та економічного терору. Практична реалізація цих настанов на місцях виявилася у прагненні тогочасних владних інституцій максимально обмежити підприємницьку ініціативу та заблокувати процеси приватнокапіталістичного накопичення [26].

Повсякденна реальність функціонування приватного капіталу в Радянській Україні супроводжувалася постійним адміністративним і судовим тиском. Як фіксувала тогочасна емігрантська преса (зокрема, газета «Останні новини»), поширеними явищами в республіці стали позасудові конфіскації капіталів, експропріація приватного майна, виселення комерсантів із житла та їхня подальша депортація до віддалених регіонів СРСР, зокрема у Наримський край.

Окрім фінансового та фізичного тиску, підприємці доби НЕПу зазнали суттєвої цивільної дискримінації, перетворившись на політично безправну категорію населення. Влучну соціокультурну оцінку цьому

феномену дав відомий англійський економіст Дж. Кейнс за результатами свого візиту до СРСР у 1925 році. Він констатував, що попри формальну легальність комерційних та посередницьких операцій, приватне підприємництво штучно маргіналізувалося державою. За визначенням дослідника, радянські комерсанти опинилися у статусі законно визнаних, але суспільно знедолених елементів, що за своїм деструктивним морально-психологічним та правовим становищем нагадувало позицію єврейських громад у середньовічній Європі. Комерційна діяльність у радянській системі координат сприймалася не як природна функція громадянина, а як небезпечне, ганебне та соціально неодобрюване заняття.

Дієвим інструментом штучного обмеження приватно-капіталістичного накопичення в період НЕПу став жорсткий державний контроль за ціноутворенням. Впроваджуючи директивні ціни та граничні торговельні націнки, радянські регуляторні органи повністю ігнорували об'єктивні ринкові чинники та економічну обґрунтованість витрат приватних підприємців. Контроль за дотриманням встановлених лімітів здійснювався переважно каральними методами. Окрім значних фінансових санкцій (штрафів), Кримінальний кодекс передбачав сувору відповідальність за «злісне підвищення цін», що включала тривалі терміни ув'язнення та навіть вищу міру покарання — розстріл.

Масштаби цього адміністративно-судового тиску в Радянській Україні наочно ілюструє тогочасна статистика. Зокрема, станом на кінець травня 1927 року Народний комісаріат юстиції УСРР ініціював понад 500 кримінальних проваджень проти комерсантів за порушення цінових директив Наркомторгу. Наслідком цих процесів стало засудження 74 приватних торгівців до позбавлення волі, а щодо одного з підприємців було винесено та виконано смертний вирок. Попри те, що подібні показові судові репресії призвели до механічного зниження цін на приватному

ринку республіки на 6,4%, цей крок мав суто деструктивні економічні наслідки, адже він не розв'язав проблему товарного голоду, а лише критично поглибив дефіцит продукції на ринку [45, с. 70-72].

Окремим масовим проявом повсякденного спротиву приватного сектору проти надмірного державного тиску стало свідоме ігнорування підприємцями численного масиву регуляторних правил та нормативно-правових актів, які регламентували комерційну діяльність. За умов ворожого законодавчого поля значного поширення в роки НЕПу набули такі практики, як безпатентна торгівля, здійснення комерційних операцій без офіційного дозволу державних органів, а також умисне ухилення від сплати податків і зборів. Держава реагувала на цей стихійний правовий нігілізм переважно фінансово-адміністративними санкціями: на порушників складали протоколи, накладали грошові штрафи та в примусовому порядку стягували повну вартість торговельних патентів. Масштабність цього явища в Радянській Україні підтверджується тогочасною статистикою, згідно з якою лише протягом 1924/25 бюджетного року в УСРР до адміністративної та фінансової відповідальності за порушення правил торгівлі було притягнуто майже 30 тисяч приватних комерсантів [44].

Процес регенерації приватного підприємництва в період НЕПу зазнав деструктивного впливу радикальних соціальних трансформацій епохи революції та «воєнного комунізму». Нове соціокультурне середовище радянської держави зумовило глибоку депрофесіоналізацію та маргіналізацію підприємницької верстви, що стало безпосереднім наслідком катастрофічного розриву з дореволюційними культурними кодами, традиціями та етичними стандартами вітчизняного бізнесу. Ключовими ментальними характеристиками «нової буржуазії» стали соціальна аномія та виражений прагматичний егоїзм, які часто

супроводжувалися девіантною поведінкою та деструктивною мотивацією господарської діяльності.

Прагнучи адаптуватися та вижити у відверто ворожому суспільно-політичному та правовому полі, представники приватного сектора були змушені зробити перманентний підкуп радянського державно-партійного апарату невіддільною частиною своєї повсякденної практики. Водночас комерсанти чинили системний опір жорсткій класовій політиці більшовицького режиму. Цей спротив, який мав переважно пасивний та латентний характер, виступав своєрідним амортизатором державного тиску на приватногосподарський сектор. Попри обмежену ефективність, подібні тактики економічної самооборони дозволяли дещо пом'якшити фіскально-адміністративний гніт і штучно пролонгувати історичне існування непманської буржуазії як класу.

2.2. Участь нової буржуазії у відбудові промисловості, торгівлі, сфери послуг.

Після переходу до непу досить швидкими темпами відбувається процес відродження приватнопідприємницької ініціативи. За досить короткий проміжок часу здійснення воєнно-комуністичного експерименту більшовики не встигли повністю придушити приватновласницький інтерес і вщент знищити коріння приватної власності.

Відновлення приватнопідприємницької ініціативи розпочалося у різних галузях економіки України. Найбільш інтенсивним і динамічним воно спостерігалось у торгівлі. Торгівельну діяльність в Україні було легалізовано на основі постанови РНК УСРР «Про дозвіл вільного обміну, купівлі та продажу сільськогосподарських продуктів і фабрично-заводських та кустарних виробів» і декрету РНК РРФСР «Про обмін», чинність якого автоматично було поширено на Україну. Цими правовими документами регламентувався процес здійснення обміну, купівлі та

продажу продуктів сільського господарства і промисловості як кооперацією, так і окремими громадянами [28].

З метою регулювання цін у приватній торгівлі відповідні радянські органи вже на початку непу вживали адміністративно-репресивні заходи. У прийнятому 1922 р. Кримінальному кодексі УСРР було введено статтю, що передбачала у разі «штучного підвищення цін на товари» позбавлення винних волі терміном до 6 місяців з конфіскацією частини майна і заборорою права торгувати.

Та незважаючи на це, перші роки непу (1921-1923 рр.), як справедливо вважають деякі сучасні дослідники, були найбільш сприятливим і плідним періодом у розвитку приватної торгівлі. Непмани організовували закупівлю сільськогосподарської продукції, забезпечували її транспортування та реалізацію у містах. Одночасно вони постачали до сільської місцевості промислові товари, інструменти, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку. Таким чином приватна торгівля стала важливим механізмом відновлення економічної «змички» між містом і селом [24].

Важливою перевагою приватних торговців була їхня мобільність. Вони швидше реагували на зміни попиту, ефективніше використовували торговельні зв'язки та краще пристосовувалися до потреб споживачів. Навіть радянські економісти визнавали, що приватна торгівля часто працювала ефективніше за державну та кооперативну. Незважаючи на високі податки, кредитні обмеження та адміністративний тиск, приватний сектор успішно конкурував із державними торговельними організаціями.

Приватні підприємці брали активну участь у роботі товарних бірж, ярмарків та оптових ринків. Вони забезпечували рух значних товарних потоків, сприяли стабілізації ринку та насиченню його необхідними товарами.

Свою роль нова буржуазія відіграла і у розвитку сфери послуг. Саме ця сфера постраждала від політики «воєнного комунізму» чи не найбільше. Після переходу до НЕПу приватна ініціатива швидко заповнила численні прогалини, які не могла ліквідувати держава.

Приватні підприємці відкривали майстерні з ремонту взуття та одягу, столярні та слюсарні майстерні, фотоательє, перукарні, лазні, їдальні, чайні, ресторани, невеликі готелі та інші заклади побутового обслуговування. Вони задовольняли щоденні потреби населення і створювали нові робочі місця [43, с. 35-36].

Діяльність підприємців у сфері громадського харчування стала не менш важливою ланкою. В умовах дефіциту державної мережі харчування приватні кафе, буфети та їдальні забезпечували населення продуктами та готовими стравами. Так само приватні майстерні значною мірою взяли на себе функції ремонту побутових речей, що було надзвичайно важливо в умовах дефіциту товарів.

Нова буржуазія активно діяла у фінансово-кредитній сфері. Представники приватного капіталу брали участь у роботі товариств взаємного кредиту, здійснювали посередницькі операції на кредитному та валютному ринках, сприяли мобілізації приватних коштів для господарського обігу. У середині 1920-х років виникла розгалужена мережа приватних кредитних установ, які підтримували розвиток підприємства і торгівлі [33].

У промисловій сфері роль нової буржуазії визначалася насамперед участю у відродженні дрібної та частково середньої промисловості. Радянська держава не мала достатніх фінансових ресурсів для швидкого відновлення усіх підприємств, особливо дрібних виробництв, тому значна частина підприємств передавалася приватним особам в оренду. Саме оренда стала одним із головних механізмів залучення приватного капіталу до виробничої сфери [30].

Приватні підприємці брали в оренду млини, олійниці, цегельні, шкіряні, деревообробні, харчові та текстильні підприємства. Завдяки вкладенню власних коштів вони здійснювали ремонт виробничих приміщень, відновлювали обладнання, забезпечували підприємства сировиною та організовували збут готової продукції. На відміну від державних підприємств, діяльність яких часто ускладнювалася бюрократичними процедурами, приватні виробники швидко реагували на потреби ринку та попит населення [44].

Особливо важливою була діяльність нової буржуазії у сфері кустарно-ремісничого виробництва. Непмани забезпечували кустарів сировиною, кредитами та замовленнями, організовували закупівлю продукції і її реалізацію на ринку. Таким чином вони створювали своєрідний механізм взаємодії між дрібними виробниками та споживачами. Дослідники того часу відзначали успіхи приватного капіталу саме у відбудові дрібної промисловості та орендних підприємств, де його роль була значно помітнішою, ніж у великій промисловості.

Незважаючи на це, можливості нової буржуазії в промисловості залишалися обмеженими. Радянська влада не допускала приватний капітал до стратегічно важливих галузей важкої промисловості, транспорту та енергетики. Тому основні зусилля підприємців концентрувалися у сфері виробництва товарів широкого вжитку, звиток підприємництва та торгівлі.

РОЗДІЛ 3. ЛІКВІДАЦІЯ НОВОЇ БУРЖУАЗІЙ: ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ МЕХАНІЗМИ

3.1. Ліквідація торгово-промислового підприємництва.

Приватна торгівля, яка в роки НЕПу стала провідною сферою діяльності нової буржуазії, викликала особливе невдоволення серед значної частини партійного керівництва. Для багатьох більшовиків саме приватні торговці були найбільш помітним проявом відродження капіталістичних відносин у радянській державі. Вони уособлювали той економічний елемент, який суперечив офіційній соціалістичній ідеології та постійно нагадував про існування ринкових механізмів.

В умовах нерівноцінного обміну між містом і селом приватні торговці виконували посередницькі функції, забезпечуючи рух товарів між виробниками та споживачами. Завдяки цьому вони отримували значні прибутки, які радянське керівництво прагнуло акумулювати у своїх руках для фінансування програм індустріалізації. Саме тому приватний торговельний капітал дедалі частіше розглядався владою як перешкода на шляху реалізації економічної політики держави.

Особливо загострилося ставлення до підприємців під час хлібозаготівельної кризи 1927 р. Керівництво країни поклало значну частину відповідальності за труднощі із заготівлею зерна на приватних торговців та заможні верстви селянства. У результаті саме вони стали головними об'єктами критики та репресивних заходів з боку влади. Надзвичайні методи, запроваджені наприкінці 1927 – на початку 1928 рр. для подолання кризи, були спрямовані насамперед проти приватної торгівлі та ринкових відносин загалом [43, с.40].

Починаючи з 1928 р., держава розгорнула масштабний наступ на приватний сектор торгівлі. Було введено низку адміністративних

обмежень, покликаних суттєво звузити можливості діяльності приватних підприємців та посилити контроль над товарообігом. Важливим кроком у цьому напрямі стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 лютого 1928 р., яка зобов'язувала всіх приватних осіб, що займалися заготівлею сільськогосподарської продукції та сировини, проходити обов'язкову реєстрацію в органах Наркомторгу.

Нові правила надавали місцевим органам влади широкі повноваження. Вони могли відмовити підприємцю в реєстрації не лише через формальні порушення, а й керуючись міркуваннями так званої «економічної доцільності». Фактично це означало можливість довільно усувати небажаних конкурентів із ринку. Крім того, за ведення заготівельної діяльності без відповідного дозволу передбачалася кримінальна відповідальність.

Запроваджені заходи суттєво обмежили свободу підприємницької діяльності. З одного боку, вони дозволяли державі встановити жорсткий контроль над процесом заготівлі сільськогосподарської продукції, а з іншого — створювали сприятливі умови для монополізації цієї сфери державними та кооперативними організаціями. Одночасно значно розширювалися можливості для адміністративного тиску на приватних торговців та різноманітних зловживань з боку місцевих чиновників [44].

У багатьох випадках підприємці, які раніше мали офіційні дозволи на операції із зерном, після проходження повторної реєстрації втрачали право здійснювати хлібозаготівлі й могли працювати лише з другорядними культурами — соняшником, кукурудзою чи просом. Подібні обмеження стали лише початковим етапом широкомасштабної кампанії, спрямованої на витіснення приватного торговельного капіталу з економічного життя країни та поступову ліквідацію ринкових механізмів, що сформувалися в роки НЕПу.

Одночасно значно розширилася практика накладення адміністративних стягнень (штрафів і арештів) на приватних торговців за незначні порушення правил, що регулювали торгову діяльність. У липні 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР своєю постановою "Про заходи адміністративного впливу за порушення правил виробництва торгівлі і промислів" посилили застосування адміністративних заходів, щодо приватних торговців і підприємців за незначні порушення правил торгової та промислової діяльності.

Після утвердження адміністративно-командної системи управління економікою значно посилився тиск на представників приватної торгівлі. Дедалі частіше фіксувалися випадки відвертого свавілля з боку місцевих органів влади щодо непманів-торговців. Однією з поширених практик стало примусове усунення приватних підприємців з ринків і базарів, де вони розглядалися як небажані конкуренти державної та кооперативної торгівлі. Для цього використовувалися найрізноманітніші формальні підстави, а іноді й зовсім без належного юридичного обґрунтування. Крім того, нерідко закриття приватних магазинів та торговельних закладів здійснювалося під приводом виконання нібито висловлених вимог або побажань трудящих [30, с. 78].

Відчутним ударом по приватній торгівлі стало систематичне скорочення її планового постачання з боку держави товарами, що розпочалося з 1926 р. Даний процес визначився вже з 1926 р., коли почався наступ радянської держави на приватний капітал, але особливо він посилився з кінця 1927 р. За умов товарного голоду, що загострився, з ініціативи кооперації ще в 1927 р. в Наркомторзі УСРР було поставлене питання про доцільність подальшого постачання непманів промисловими (особливо дефіцитними) товарами. Дане питання було вирішене не на користь приватної торгівлі. Постачання приватних торговців дефіцитними товарами, особливо мануфактурою, різко скорочується [20].

Для того, щоб полегшити свою діяльність, непмани часто-густо вдавалися до підкупу посадових осіб з числа керівництва державних торговельних органів і кооперації. Це давало їм змогу «викачувати» з державних і кооперативних крамниць великі партії гостродефіцитних товарів.

На початку 1930-х років уряди СРСР та УСРР ухвалили низку нормативних актів, які фактично забороняли приватним підприємцям і організаціям здійснювати торгівлю окремими видами продукції. Зокрема, під обмеження потрапили операції зі скупки та реалізації чорних і кольорових металів, промислових товарів, тютюнових виробів і махорки, а також торгівля м'ясом, заготівля худоби, шкір та низки інших товарних позицій [43, с. 44-45].

Остаточне припинення легальної діяльності приватної торгівлі відбулося у 1932 році, коли постановою ЦВК і РНК СРСР від 20 травня було офіційно заборонено її існування. Місцеві органи влади отримали пряме розпорядження не дозволяти відкриття приватних торгових закладів і активно протидіяти діяльності осіб, які займалися перекупництвом та спекуляцією з метою отримання прибутку за рахунок населення. У тому ж році аналогічні рішення були ухвалені і в УСРР, зокрема постановою ВУЦВК і РНК від 4 червня . Після цього статистичні матеріали вже не фіксували показників, пов'язаних із розвитком приватної торгівлі [6].

Попри формальну ліквідацію приватної торгівлі, боротьба з ринковими проявами приватної ініціативи продовжувалася, але вже під виглядом протидії спекуляції. Умови різкого згортання легального приватного сектору спричинили поширення тіньових форм торговельної діяльності. У відповідь на це радянська влада посилила каральні заходи. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 22 серпня 1932 року передбачала суворе покарання за спекулятивні операції, включаючи позбавлення волі на строк

від 5 до 10 років із направленням до виправно-трудових таборів без права амністії.

Ці репресивні заходи доповнювалися іншим жорстким нормативним актом – законом від 7 серпня 1932 року про охорону соціалістичної власності, який у народі отримав назву «закону про п'ять колосків». У грудні 1932 року в УСРР було ухвалено додаткові положення, що ще більше посилили кримінальну відповідальність за спекулятивну діяльність, включаючи конфіскацію майна засуджених. У результаті будь-яка комерційна активність, спрямована на отримання прибутку, могла бути кваліфікована як спекуляція і тягнула за собою кримінальне переслідування [17].

Застосування цих законів супроводжувалося масштабними репресивними кампаніями та публічними судовими процесами, які мали значний пропагандистський резонанс. У підсумку, поєднання адміністративних заборон, економічного тиску та репресивної політики призвело до майже повної ліквідації приватного підприємництва у сфері торгівлі на початку 1930-х років. Це відповідало курсу радянського керівництва на формування централізованої планової економіки без ринкових механізмів.

Зникнення приватної торгівлі, як важливого елементу ринкової системи, не було компенсоване належним розвитком державного та кооперативного секторів, що негативно позначилося на рівні торговельного обслуговування населення України. Особливо гостро це відчувалося в сільській місцевості, де проживала переважна більшість населення республіки [10, с. 132].

3.2. Соціальна дискримінація представників нової буржуазії.

Соціальна дискримінація представників нової буржуазії була зумовлена насамперед ідеологічними установками більшовицького режиму. Марксистсько-ленінська доктрина розглядала буржуазію як

експлуататорський клас, що суперечив соціалістичним принципам. Тому навіть в умовах НЕПу приватні підприємці сприймалися владою як тимчасове явище, необхідне для економічного відновлення країни, але таке, що підлягало ліквідації в майбутньому.

Одним із проявів дискримінації стало обмеження політичних прав неперманів. Значна частина представників нової буржуазії належала до категорії так званих «позбавленців» – осіб, які були позбавлені виборчих прав через використання найманої праці або ведення приватнопідприємницької діяльності. Вони не могли брати участь у виборах до рад, обіймати державні посади та повноцінно впливати на суспільно-політичне життя [8].

Численні підзаконні нормативні акти, зокрема інструкції, циркуляри та розпорядження, які видавалися центральними й вищими органами влади, фактично створювали можливості для обмеження законних прав представників нової буржуазії. Показовою в цьому контексті є постанова ВУЦВК УСРР від 6 січня 1923 р., ухвалена невдовзі після введення в дію Цивільного кодексу УСРР. У документі зазначалося, що приватні підприємства здійснюють свою діяльність на основі прав, які радянська влада надає їм лише умовно. Таким чином, право на ведення підприємницької діяльності не розглядалося як гарантоване законом, а залежало від політичної волі держави.

Подібний підхід свідчив про використання владою доволі нечіткого поняття «революційної законності», яке часто підміняло собою принцип верховенства права. У результаті підприємці були змушені працювати в умовах правової невизначеності, коли їхнє становище визначалося не стільки законами, скільки політичними установками правлячої партії. Радянська держава 1920-х рр. залишалася переважно неправовою, а тому навіть після переходу до НЕПу основні засади політичної системи не зазнали істотних змін. Як зазначали тогочасні більшовицькі діячі,

атмосфера диктатури пролетаріату продовжувала визначати суспільне життя країни, а неписані політичні правила часто мали більше значення, ніж формальні норми законодавства [7].

Правова дискримінація істотно впливала на становище нової буржуазії. Відповідно до чинного законодавства УСРР приватні підприємці були позбавлені більшості політичних прав. Вони не могли брати участь у виборах, обіймати державні посади, проходити державну чи військову службу, а також повноцінно брати участь у діяльності профспілкових організацій. Унаслідок цього значна частина населення належала до категорії так званих «лишенці» - громадян, позбавлених виборчих прав. Серед них вагому частку становили саме приватні підприємці та члени їхніх сімей.

Будь-які спроби політичної активності з боку непманів або колишніх представників заможних верств населення розцінювалися владою як прояви контрреволюційної діяльності. Обмеження поширювалися не лише на самих підприємців, а й на їхніх близьких родичів, зокрема дітей, що негативно позначалося на можливостях здобуття освіти та професійної реалізації [46].

Дискримінаційний характер мало й кримінальне законодавство. У радянській правовій практиці існувала різна відповідальність за злочини проти державної та приватної власності. Посягання на державне майно каралося значно суворіше, тоді як злочини проти власності приватних підприємців часто не тягнули за собою серйозного покарання. Особливо поблажливим було ставлення до правопорушників із робітничого або селянського середовища, які вчиняли майнові злочини щодо представників нової буржуазії.

Усе це свідчить про те, що в роки НЕПу існувала юридично оформлена система обмеження прав приватних підприємців. Незважаючи на важливу роль непманів у господарському житті країни, їхній соціально-

правовий статус залишався значно нижчим за їхнє реальне економічне значення. За певними ознаками таке становище можна порівняти зі становою нерівністю, коли окремі групи населення мали різний обсяг прав і можливостей. Радянська влада фактично перетворювала підприємця на громадянина з обмеженим правовим статусом, який перебував поза межами повноцінної участі в суспільно-політичному житті [48, с. 54].

Особливо суперечливим було те, що саме приватні підприємці повинні були забезпечити відновлення економіки та налагодження господарських зв'язків, зруйнованих у роки воєнного комунізму. Проте, виконуючи важливі економічні функції, вони так і не отримали політичних прав та належних правових гарантій. Подібна ситуація суперечила логіці економічних реформ і створювала серйозні перешкоди для розвитку ринкових відносин.

Причиною такого становища стала відмова більшовицького керівництва здійснити політичні реформи, які відповідали б економічним змінам періоду НЕПу. Збереження авторитарної політичної системи, сформованої в роки воєнного комунізму, не узгоджувалося з розвитком приватного сектору та ринкових механізмів. Відсутність навіть формальних гарантій захисту підприємницької діяльності негативно впливала на економічне відродження країни та значною мірою стримувала подальший розвиток приватного підприємництва [16].

Особливо драматичного виміру соціальна дискримінація набула через поширення репресивних дій на дітей приватних підприємців, чиє повсякденне існування піддавалося жорстким обмеженням за ознакою соціального походження. Радянське законодавство автоматично позбавляло виборчих прав «непманську молодь» як утриманців «нетрудових елементів», причому місцеві органи влади часто відмовляли у відновленні прав навіть тим дорослим дітям, які працювали самостійно, але продовжували проживати разом із батьками-крамарями [8].

Державні органи ретельно стежили за тим, щоб представники нової буржуазії не могли потрапити до лав Червоної Армії чи військових училищ, для чого створювалися спеціальні комісії, які проводили жорсткий відсів призовників «непролетарського походження» за матеріалами фінансових і фіскальних органів.

Наприкінці 1920-х та на початку 1930-х років дискримінаційний тиск переріс у масштабні чистки студентського складу у вищих навчальних закладах і технікумах країни, де адміністрація, профкоми та комсомольські активісти влаштовували справжнє полювання на студентів, які приховали свій соціальний стан. Тисячі молодих людей вичищалися з вишів за найменший матеріальний чи родинний зв'язок із батьками-підприємцями, що викликало хвилі відчаю та змушувало багатьох дітей публічно зрікатися своїх родин, аби уникнути вислання чи репресій. Системна робота партійно-радянських органів була спрямована на повну соціальну нейтралізацію нової буржуазії та формування у їхніх нащадків стійкого комплексу «класової провини» й соціальної меншовартості. Навіть після офіційного проголошення тези про те, що син за батька не відповідає, та формального зрівняння прав у новій Конституції, органи безпеки продовжували таємно стежити за дітьми й онуками непманів, розглядаючи їх як потенційний контрреволюційний резерв, а фактична дискримінація у повсякденному житті тривала ще багато років [49].

Таким чином, суспільно-правове становище нової буржуазії в умовах радянської держави залишалося суперечливим, нестабільним і багато в чому невизначеним. Незважаючи на те, що саме представники приватного підприємництва відіграли важливу роль у відновленні економіки, зруйнованої політикою «воєнного комунізму» та наслідками воєнних подій, а також сприяли відновленню економічних зв'язків між містом і селом, вони не отримали належного правового та суспільного визнання. У

політичній, соціальній та юридичній сферах непмани фактично перебували в нерівноправному становищі.

Відсутність реальних гарантій захисту приватної власності, підприємницької діяльності та особистих прав підприємців, поряд із систематичним обмеженням їхніх політичних і соціальних можливостей, призводила до формування особливого статусу непманів як громадян із обмеженими правами. Вони постійно зазнавали дискримінаційного ставлення з боку державних органів і перебували під загрозою адміністративного тиску. Більшовицьке керівництво проводило щодо нової буржуазії політику подвійного підходу: з одного боку, визнавало необхідність її економічної діяльності, а з іншого – розглядало підприємців як соціально чужий елемент, що підлягав поступовому витісненню [44].

Негативний вплив на становище непманів мала й масштабна ідеологічна кампанія, яка впродовж усього періоду НЕПу формувала в суспільстві образ приватного підприємця як спекулянта та експлуататора. За таких умов не відбувалося становлення повноцінного підприємницького середовища європейського типу. Навпаки, обмеження прав і можливостей підприємців нерідко сприяли розвитку тіньових практик, неформальних методів ведення бізнесу та різних форм соціальної адаптації до несприятливих умов [6].

Наслідки такої політики були відчутними не лише для самої нової буржуазії, а й для економічного розвитку країни загалом. Руйнування традицій підприємництва, успадкованих від дореволюційного періоду, та відсутність стабільних правових умов для господарської діяльності негативно впливали на формування ринкової культури. Значною мірою саме це зумовило появу серед частини підприємців прагнення до швидкого збагачення, посилення індивідуалістичних настроїв і поширення різних форм економічної поведінки, характерних для нестабільного та правово

незахищеного середовища. Таким чином, соціальна дискримінація нової буржуазії стала одним із чинників, що визначали специфіку розвитку приватного підприємництва в Україні в добу НЕПу та суттєво впливали на економічні й суспільні процеси того часу.

3.3. Наслідки ліквідації нової буржуазії для соціально-економічного розвитку України.

Політика впровадження НЕПу мала як свої плюси так і мінуси. Зважаючи на радянську ідеологію було зрозуміло, що така модель не зможе довгостроково існувати. Проте була необхідністю, як для відновлення держави після громадянської війни, так і лібералізацією в контексті переходу з політики «воєнного комунізму».

Безсумнівним досягненням НЕПу стало відновлення зруйнованого господарства. Якщо враховувати втрату після революційних подій значної частини висококваліфікованих фахівців – економістів, управлінців і виробників, - то успіхи нової влади виглядають ще вагомішими і можуть розглядатися як своєрідна «перемога над розрухою». Водночас дефіцит професійних кадрів спричиняв і певні прорахунки в економічній політиці [5].

Головною метою НЕПу було подолання наслідків кризи та створення умов для переходу до соціалізму радянського зразка. У зв'язку з цим система включала поєднання жорсткого однопартійного політико-ідеологічного контролю з елементами адміністративно-ринкового господарювання. При цьому економіка залишалася інтегрованою у світові зв'язки переважно через державну монополію на зовнішню торгівлю.

У промисловості України наслідки політики проявилися у передачі близько 5200 підприємств різних галузей (зокрема харчової та шкіряної) в оренду. До 1927 року виробництво споживчих товарів досягло рівня, який відповідав довоєнним показникам, також розпочалися процеси модернізації старих підприємств і будівництва нових виробничих об'єктів.

У 1922-1924 роках було проведено грошову реформу, в результаті якої в обіг запровадили забезпечену золотом радянську валюту – червінець [35].

У сільському господарстві продовольчу розкладку замінили продовольчим податком, який був значно меншим за попередні зобов'язання селян, а з 1923 року його перевели у грошову форму. Відповідно до земельного законодавства УСРР від 22 листопада 1922 року земля формально залишалася державною власністю, однак передавалася селянам у користування або оренду [13].

НЕП також сприяв певній лібералізації суспільно-політичного життя: було припинено масові розстріли, оголошено амністію для частини повстанців, а політичним емігрантам надали можливість вільного повернення на територію України.

У соціальному плані ліквідація нової буржуазії спричинила різку трансформацію соціальної структури суспільства. Було знищено прошарок підприємців, які виконували важливу посередницьку та організаційну функцію в економіці. Значна частина колишніх непманів була змушена перейти до найманої праці в державному секторі або зазнала репресій, конфіскації майна та адміністративного тиску. Це призвело до посилення соціальної однорідності, яка декларувалася як «безкласове суспільство», але фактично супроводжувалася новою формою соціальної нерівності [44].

Економічні наслідки ліквідації приватного підприємництва проявилися у зниженні гнучкості господарської системи. Зникнення конкурентного середовища та підприємницької ініціативи призвело до послаблення стимулів підвищення ефективності виробництва. Адміністративне управління економікою часто супроводжувалося неефективним використанням ресурсів, дефіцитом товарів широкого вжитку та диспропорціями між різними галузями господарства.

Ліквідація нової буржуазії на межі 1920–1930-х років мала катастрофічні наслідки для соціально-економічного розвитку України,

призвівши до повного знищення ринкових механізмів, деградації ділової культури та утвердження жорсткої тоталітарної моделі управління. Форсоване знищення приватнокапіталістичного сектору призвело до негайного руйнування внутрішнього споживчого ринку та розриву природних економічних зв'язків між містом і селом. Непмани, які забезпечували гнучкий товарообіг, насичували ринок дефіцитними товарами і заготовляли значну частину сільськогосподарської сировини, були витіснені неефективною державною та кооперативною торгівлею. Державна монополія виявилася неспроможною оперативно реагувати на запити населення, що спровокувало масштабний товарний голод, хронічний дефіцит продукції широкого вжитку та стрімке зростання цін [35].

Одночасно припинення легальної підприємницької діяльності в дрібній промисловості, будівництві та сфері послуг позбавило роботи тисячі людей, суттєво загостривши проблему міського безробіття та змусивши закритися сотні приватних й орендних підприємств, які успішно працювали за часів непу.

Іншим згубним наслідком стало масове виштовхування залишків капіталу в тіньову сферу та деформація суспільної моралі. Замість того, щоб працювати на відбудову та легальний розвиток народного господарства, кошти бізнес-спільноти переводилися в нелегальний приватний дисконт, лихварство та операції на чорному валютному ринку [9f].

Примусова експропріація майна підприємців, фіскальний терор і репресивні кампанії державних органів повністю ліквідували легальні стимули до накопичення багатства та інвестування. У масовій психології на десятиліття закріпився страх перед виявленням особистої ініціативи, сформувалося упереджене й вороже ставлення до приватної власності, а

соціальна мімікрія та приховування свого походження стали єдиним способом виживання для родин колишніх власників.

Найважливішим результатом ліквідації нової буржуазії стало остаточне утвердження адміністративно-командної системи з директивним плануванням і позаекономічним примусом. Комуністичний режим домігся тотального одержавлення економіки, зачистивши соціальне поле від автономних економічних гравців, які могли б скласти політичну чи ідеологічну конкуренцію правлячій партії. Знищення непманів як самостійної соціальної верстви стало прямим прологом до насильницької колективізації села та трагічних подій початку 1930-х років, оскільки приватний сектор більше не міг виступати буфером або альтернативою державній хлібозаготівельній політиці, що остаточно консервувало соціокультурний та економічний розкол у суспільстві.

ВИСНОВКИ

Нова економічна політика відіграла надзвичайно важливу роль у становленні радянської держави на початковому етапі її існування. Насамперед її значення полягало у відновленні зруйнованого господарства країни, яка після революційних подій і громадянської війни опинилася в умовах економічної розрухи та міжнародної ізоляції. Втрата значної частини кваліфікованих кадрів, інтелігенції та підприємницького прошарку суттєво ускладнювала процес відбудови. Проте, незважаючи на ці труднощі, нова влада змогла реалізувати відносно ефективну економічну політику, що дало змогу стабілізувати ситуацію та започаткувати економічне зростання. Водночас нестача досвідчених спеціалістів неминуче призводила до помилок і прорахунків у господарському управлінні.

Однією з ключових суперечностей НЕПу була невідповідність між економічними змінами та політичною системою. З одного боку,

відбувалося часткове відновлення товарно-грошових відносин і впровадження елементів ринкової економіки, хоча й під жорстким контролем держави. З іншого боку, остаточно утвердилася монополія більшовицької партії на владу, що обмежувало розвиток економічної ініціативи. Держава, зберігаючи контроль над ключовими галузями – великою промисловістю, транспортом і банківською системою – прагнула впливати і на інші сфери господарства. Це породжувало численні кризи НЕПу (1923, 1925, 1928 рр.), які зрештою призвели до згортання цієї політики та переходу до жорсткої командно-адміністративної системи.

Нестабільність економічного середовища, відсутність гарантій приватної власності та негативне ставлення до підприємців з боку держави і суспільства зумовили те, що приватний капітал переважно спрямовувався не у виробництво, а у сферу торгівлі та посередництва. Це гальмувало довгостроковий розвиток економіки та обмежувало можливості модернізації промисловості.

НЕП забезпечив низку вагомих позитивних результатів. Було відновлено народне господарство, а в окремих галузях навіть досягнуто довоєнного рівня розвитку. Сільське господарство змогло забезпечити продовольством населення, що стало особливо важливим після голоду 1921–1923 рр. Спостерігалось зростання національного доходу та промислового виробництва, зміцнилася фінансова система, стабілізувалася валюта. Поступово покращувався і матеріальний рівень життя населення.

Водночас НЕП мав і суттєві недоліки. Розвиток економіки відбувався нерівномірно. Наприклад, сільське господарство відновлювалося швидше, ніж промисловість, що спричиняло дисбаланси та кризи. У суспільстві посилювалася соціальна диференціація, зростала напруженість між різними групами населення. У містах зберігалось масове безробіття, а

фінансова стабільність виявилася тимчасовою — наприкінці 1920-х років почалися інфляційні процеси.

У підсумку НЕП слід розглядати як вимушений і тимчасовий компроміс, до якого більшовицьке керівництво вдалося під тиском глибокої економічної та соціальної кризи. Відмова від політики «воєнного комунізму» була продиктована необхідністю врятувати країну від економічного краху та масового голоду. Водночас більшовики не були готові повністю відмовитися від ідеї централізованого контролю над економікою, оскільки це могло поставити під загрозу їхню політичну владу.

НЕП став періодом відносної стабілізації та відновлення, але водночас містив у собі внутрішні суперечності, які зумовили його недовговічність. Його згорання наприкінці 1920-х років і перехід до політики форсованої індустріалізації та колективізації засвідчили, що ринкові елементи розглядалися радянським керівництвом лише як тимчасовий інструмент, а не як стратегічний напрям розвитку. Саме тому період НЕПу можна вважати одним із найбільш суперечливих, але водночас відносно стабільних етапів в історії радянської доби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії. Київ : Політвидав України, 1990. С. 97–134.
2. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. Денвер : Зарево, 1955. 30 с.
3. Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму // Записки наук. тов-ва ім. Т. Г. Шевченка. Париж ; Нью-Йорк ; Мюнхен : Перша українська друкарня у Франції, 1964. Т. 1. 397 с.

4. Воблий К. Економічний стан України, її багатства підземні й надземні // Календар-справочник «Вся Україна в адресах на 1925 рік». С. 117–134.
5. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х років : дис. ... д-ра іст. наук. Харків, 2004.
6. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Харків : НМЦ «СД», 2002. 384 с.
7. Волосник Ю. П. Обмеження прав нової буржуазії України в роки непу // Вісник Харківського університету. 1997. № 396 : Історія. Вип. 29. С. 54–62.
8. Волосник Ю. П. Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки непу // Вісник Харківського університету. 1998. № 413 : Історія. Вип. 30. С. 153–161.
9. Волосник Ю. П. Підприємницька діяльність нової буржуазії України (20-ті – початок 30-х років) // Вісник Харківського державного університету. 1999. № 442 : Історія України. Вип. 3. С. 136–144.
10. Гловінський Є. Фінанси УРСР // Праці Укр. наук. Ін-ту. Т. 12. Варшава, 1939. 330 с.
10. Греченко В. А. Друга криза непу (1925 р.) та ідейно-політична боротьба // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2003. № 603. С. 129–135.
11. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України, 1925/26–1929/30 рр. Харків : Господарство України, 1931. 124 с.
12. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.

13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. Т. 1. 1918-1941. К.: Політвидав України, 1976. 1007 с.
14. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. К.: Політвидав України, 1979. 521 с.
15. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2008.
16. Кульчицький С. В. Нова економічна політика // Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 426.
17. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939) // Україна крізь віки. Т. 11. К.: Альтернативи, 1999. 335 с.
18. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). К.: Вид-во НАН України, 1995. 203 с.
19. Кучер О. О. З історії класової боротьби на приватних підприємствах // Питання історії народів СРСР. 1968. Вип. 5. С. 99–107.
20. Лазанська Т. І. Історія підприємництва України. Київ, 1999.
21. Лантух В. В. Становлення та розвиток торгівлі в Україні у 1921–1932 рр. Харків : Основа, 1992. 190 с.
22. Лантух І. В. Формування інфраструктури ринку в Україні. Харків : Основа, 2004. 196 с.
23. Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком // Повне зібрання творів. Т. 43. С. 50–64.
24. Ленін В. І. Доповідь про нову економічну політику // Повне зібрання творів. Т. 44. С. 185–203.

25. Ленін В. І. Доповідь про продовольчий податок // Повне зібрання творів. Т. 49. С. 277–292.
26. Ленін В. І. Заключне слово доповіді про партійну програму // Повне зібрання творів. Т. 38. С. 169–179.
27. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). Київ, 2003.
28. Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України. Київ, 1994.
29. Маслов А. О. Внутрішня торгівля України в період непу : автореф. дис. Київ, 195.
30. Минчин Й. Діяльність концесійних торговельних підприємств // Вісник статистики України. 1929. № 4. С. 75–83.
31. Мінаєв С. В. Наслідки перепису 1926 року на Україні. Харків, 1928.
32. Міські селища УСРР. Харків, 1929.
33. Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України. Полтава, 2010.
34. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. К.: Київськ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. 273 с.
35. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України. Київ, 1996. 200 с.
36. Поліщук В. І. Грошова реформа в Україні в роки непу : дис. Київ, 1996.
37. Семенов В. Г. Діяльність профспілок на підприємствах УСРР // Питання історії народів СРСР. 1968. № 7. С. 58–65.
38. Смолій В. А. Малий словник історії України. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
39. Сталін Й.В. Політичний звіт Центрального комітету 3 грудня 1927 р. // Сталін Й.В. Твори. Т. 10. К., 1953. С. 69-371.

40. Статистична хроніка кон'юктурного бюро ЦСУ УСРР. Харків, 1926-1929.
41. Статистичні таблиці про стан торгівлі України. Харків, 1927.
42. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців УСРР (1921-1929). Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 96 с.
43. Сушко О. О. Особливості висвітлення та функціонування приватного підприємництва в історико-економічній літературі 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. 2000. № 4. С.34-48.
44. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. Київ: Преса України, 2003. 251 с.
45. Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціальній структурі міського населення // Вісник Харківського університету. 1976. № 145. С. 68–74.
46. Щербина І.В. Виселення непманів України та ренаціоналізація радянською державою їхнього житла (кінець 1920-х – початок 1930-х років) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Видавництво Ужгородського ун-ту «Говерла», 2014. Вип. 2 (33). С. 34-39.
47. Щербина І.В. Ліквідація нової буржуазії України наприкінці 1920-х – початку 1930-х років. Харків: УПА, 2014. 156 с.
48. Щербина І.В. Позбавлення виборчих прав непманів в Україні як засіб соціально-політичної дискримінації (1928-1932 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Видавництво Ужгородського ун-ту «Говерла», 2010. Вип. 24. С. 49-54.
49. Щербина І.В. Соціальна дискримінація дітей приватних підприємців за часів ліквідації нової економічної політики // Культура народів

Причорномор'я: Науковий журнал. Симферопіль: Міжвузівський центр «Крим», 2009. № 156. С. 114-118.

50. Ball A. M. Private Trade and traders during NEP // Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture. Indiana, 1992. P. 81–101.

51. Ball A. M. Russia's last capitalists: The nepmen, 1921–1929. Berkeley: University of California Press, 1987. 226 p.

52. Brovkin V. Russia after Lenin: Politics, Culture and Society 1921-1929. London: Routledge, 1998. 280 p.

53. Fitzpatrick Sh. On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics. Princeton University Press, 2017. 384 p.